

Nemzetiségi térképek mint a hatalmi beszédmód formái (I. rész)

Ethnic maps as forms of the authoritarian mode of speech (part I)

KEMÉNYFI RÓBERT

KULCSSZAVAK: térbeli fordulat, nyelvhatárárció, etnikai térképek, emléknymok, hatalmi beszédmód, nemzetiségi politika

ABSZTRAKT: A magyar kartográfia-történet-írás nagy hagyományokkal és rendkívül gazdag eredménnyel rendelkezik. Azonban a társadalomtudományokban végbe ment „térbeli fordulat” eredményeként a kartográfia tudománya is felismerte: ahhoz, hogy árnyalt képe legyen – jelen esetben – a nemzeti térképírási módokról, mindenképpen figyelembe kell vennie azt a társadalmi és kulturális hálót, amelyben az adott térképek születtek. A múlt század utolsó évtizedeiben lezajlott úgynevezett memory-boom az emlékezeti hely fogalmába beemelte a nem konkrét fizikai helyekhez köthető nemzeti emlékezeti narratívákat is. A „hely” az új megközelítésben inkább széles értelemben vett mentális közeget jelent, mintsem objektív teret. Olyan relatív kulturális színterekről van ebben a felfogásban szó, amelyek a nemzeti identitást fenntartó kollektív emlékezetet folyamatosan szervezik, áramlásban tartják és újra meg újra (akár újabb és újabb tartalommal) aktualizálják. Nemzeti ünnepek, archívumok, könyvtárak, szimbolikus aktusok, épületek, dalok, rítusok, akár etnikai térképek jelenítik meg a nemzet szellemét. A nemzeti emléktárak mélyén olyan dokumentumok találhatóak, amelyek a politikai és az etnikai térképészet kapcsolatát kézzelfoghatóvá teszik, sőt a gyakorlati politika direkt befolyását a társadalomtudományok szabályainak megfelelően szigorúan bizonyítani is képesek. A tanulmány egy olyan nyelvhatárárció fennmaradt igen részletes dokumentációját értelmezi, amellyel a feledés homályából előhívhatók azok a közvetlen politikai szándékok, amelyek a térképtörténet-írásban csupán egy-egy mondattal jelzett – és ezért csendesen meghúzódó – tulajdonképpen közigazgatási térkép elkészítése mögött ismerhetők fel. Még érdekesebbé teszi ennek a forrásnak a feldolgozását az a tény, hogy a ránk maradt dokumentumok tulajdonképpen egy történeti mítoszt is megkérdőjeleznek. Nevezetesen azt, hogy a politika természetesen szól bele a nemzetiségi kartográfiába az első világháború utáni évektől kezdődően (amely befolyás az ismert események miatt (Trianon – 1920) hallgatólagosan el is fogadható – mondja kollektív emlékezetünk). Azonban a bemutatandó, egyértelműen politikai hátterű nyelvhatárárció majd két évtizeddel a trianoni döntés előtt zajlott le.

KEYWORDS: *spatial turn of events, language-boundary action, ethnic maps, memory traces, authoritarian mode of speech, ethnic policy*

ABSTRACT: *The history of Hungarian cartography boasts a long tradition and priceless achievements. The "spatial turn of events" effected in social sciences, however, have resulted in an important recognition by the field of cartography. In order to gain a nuanced picture of the methods of national cartography (as is attempted here), the social and cultural networks in which the maps in question were drawn, must definitely be taken into consideration. The so-called "memory-boom" which took place in the last decades of the previous century imported narratives of national memory, not linked to actual physical sites, into the domain of lieux de memoires. In this novel approach, "site" stands for mental milieu in a broad sense rather than objective space. This approach involves relative cultural scenes which constantly organise the collective memory underpinning national identity, ensure its unhindered flow and regularly update it (as the case may be, with ever newer content). The spirit of the nation is represented by national holidays, archives, libraries, symbolic acts, buildings, songs, and rites as so many ethnic maps. Buried deep in national troves of records, there are documents that offer tangible links between political and ethnic map-making. What is more, they can definitively prove the direct influence of practical politics according to the rules of social sciences. The study interprets the meticulously detailed documentation of a language-boundary action. This may wrest from obscurity the direct political intentions quietly lurking behind the poorly-publicized process of drawing a map for public-administration purposes. The analysis of this source is even more intriguing because of the fact that the surviving records effectively question the validity of a historical myth. Notably, the one that, as of the years immediately following World War I, it was natural for politics to interfere in ethnic cartography. (Considering some well-known events (Trianon – 1920), this influence may as well be acceptable – our collective memory says). However, the language-boundary action to be presented here – which had manifested itself against an obvious political backdrop – had come about nearly two decades before the Treaty of Trianon.*

Emlékezetraktárok – etnikai térképek

A magyar kartográfia etnikai ágán született eredmények adatszerű számbavételét a geográfia, a térképtudomány több, nagyobb lélegzetű írásban végezte el. A tanulmányok kitérnek a környező országokban honos térképszerkesztési gyakorlatokra is. E munkák tehát az egész térség viszonyrendszerében értékelik a honi nemzetiségi térképek szerkesztéstörténetét (összegezve I. Kocsis 1996, 167–180.; Tátrai 2007). A könyvfejezetek, tanulmányok *lineáris* kutatási eseményrendben és/vagy területi, metodikai csoportosításban sorolják fel a megszületett térképeket, szerkesztőiket, intézményi háttérüket, a készítés metodikai rendszerét. A magyar kartográfia-történet-írás nagy hagyományokkal és rendkívül gazdag eredményekkel rendelkezik. Azonban a társadalomtudományokban végbement „térbeli fordulat” folyamatának eredményeként a kartográfia tudománya is felismerte: ahhoz, hogy árnyalt képe legyen – jelen esetben – a nemzeti térképírási mó-

dokról, mindenképpen figyelembe kell vennie azt a társadalmi és kulturális hálót, amelyben az adott térképek születtek. Azaz nem lehet eltekinteni a térképek készítésének mozzatától, egykori működési/működtetési céljaitól. Éppen ezért Európa-szerte sorra rendezik azokat a konferenciákat, amelyek a kartográfiai gyakorlatot behelyezik a társadalomtudományok értelmezési mezőjébe, és történészek, néprajz-, földrajzszakemberek, sőt művészettörténészek, illetve kommunikációs szakemberek értelmezik a térképek szemiotikai rendszerét, „el nem mondott történeteit”, elemzik szándékolt hatásterületeiket, kódolt tartalmukat.

A múlt század utolsó évtizedeiben lezajlott úgynevezett *memory-boom* az emlékezeti hely fogalmába beemelte a nem konkrét fizikai helyekhez köthető nemzeti emlékezeti narratívákat is. A „hely” az új megközelítésben inkább széles értelemben vett *mentális közeget* jelent, mintsem objektív teret. Olyan relatív kulturális színterekről van ebben a felfogásban szó, amelyek a nemzeti identitást fenntartó kollektív emlékezetet folyamatosan szervezik, áramlásban tartják, újra meg újra (akár újabb és újabb tartalommal) aktualizálják. Nemzeti ünnepek, archívumok, könyvtárak, szimbolikus aktusok (például zászlófelvonások, harci játékok), épületek, dalok, rítusok, akár *etnikai térképek (!)* – és sorolhatnánk tovább – jelenítik meg a nemzet szellemét (Nora 2010). Hiszen a magyar nemzeti emlékezet topológiájában oktatásunk, történelmünk – sőt nyugodtan írhatom – mindennapi „térképi találkozásaink” eredményeként (például fali díszekként) hangsúlyos szerepet játszanak a *nemzetiségi térképek*. Ez mára közhelyszerűen azt is jelenti, hogy e térképek a nemzet grafikai ikonjai is. Amint arról írásom elején szóltam, az átfogó, azaz nagyobb léptékű térképtörténet-írás már több összegzésben felvázolta e térképek készítésének általános mozzatát. Azonban ha mikroszinten közelítünk az egyedi, az „egy adott” térképhez, akkor fel kell adnunk azt a képzetet, hogy léteznének lineáris (etnikai) térképtörténetek. Hiszen az egyes térképek mögött „az emlékezetek, ellenemlékezetek, elfojtások, traumák és a tabula rasa, a felejtés önkéntelen emléknymainak” (György 2009, 93.) sűrű szövetét tárhatjuk fel. Hol archivált írásos emlékek, hol a mesélő ember emlékképei őrzik az adott térkép elkészítésének körülményeit. Nincs más dolgunk, mint hogy a felejtés/emlékezés, az archivált/megsemmisített bonyolult hálójából kihámozzuk az egyéni térképnarratívákat.

Elkoptatott évszázados közhely, hogy a nemzetiségi térképek készítését alapvetően a gyakorlati politikai célok határozták/határozzák meg hol direkt, hol indirekt módon. Tanulmányaikban, memoárjaikban maguk a térkép készítői (a teljesség igénye nélkül: Györffy István, Teleki Pál, Rónai András, Fodor Ferenc, Jakabffy Imre) ismerték el a térképek alkalmazásának és szerkesztésének szándékolt politikai céljait. *Ám ezek a politikai motivációk valahogy mindig az általánosság szintjén maradtak.* Tudunk róluk, „benne van e háttér a levegőben”, de igazán e szándékokkal nem foglalkozunk. Sőt! Az 1920-as trianoni döntésnek a magyar nemzetet ért borzasztó sérelme és

következményei miatt tulajdonképpen *hallgatólagosan* tudomásul is vesszük az etnikai térképek nemzetpolitikai szerepét, azaz a politikai mozgatórugók a nemzeti kartográfia *néma hagyományának* részei. Azonban a nemzeti emléktárak mélyén olyan dokumentumok találhatóak, amelyek a politikai és az etnikai térképészet kapcsolatát *kézzelfoghatóvá* teszik, sőt a gyakorlati politika *direkt befolyását* a társadalomtudományok szabályainak megfelelően szigorúan bizonyítani is képesek. Az alábbiakban egy olyan akció fennmaradt igen részletes dokumentációjának egyik levelét értelmezem, amellyel a feledés homályából előhívhatók a közvetlen politikai szándékok. Azok a motivációk, amelyek a térképtörténet-írásban csupán egy-egy mondattal jelzett és ezért „ártatlanul” meghúzódo tulajdonképpen közigazgatási térkép elkészítése mögött ismerhetők fel. Még érdekesebbé teszi ennek a forrásnak a feldolgozását az a tény, hogy a ránk maradt dokumentumok tulajdonképpen egy történeti mítoszt is megkérdőjeleznek. Nevezetesen azt, hogy a politika természetesen szólta bele a nemzetiségi kartográfiába az első világháború utáni évektől kezdődően (amely befolyás az ismert események miatt [Trianon – 1920] *hallgatólagosan* el is fogadható – mondja kollektív emlékezetünk). Azonban a bemutatandó, egyértelműen politikai háttérű nyelvhatárakció majd két évtizeddel a trianoni döntés *előtt* zajlott le.

A magyar szórványok és nyelvhatárok „védelmi tipológiája” a századfordulón

A múlt század fordulója magyar nemzetiségi politikájának eszmei háttérét, a jogi alapokat tekintve, „elvileg” még mindig az 1868. évi nemzetiségi törvényben megfogalmazott politikai nemzetfelfogás („oszthatatlan, egységes magyar nemzet”) határozta meg: „...a magyarok, románok, szlávok, szerbek, oroszok és németek egyenjogú országos nemzeteknek ismertetnek el, amelyek számára a nemzetiség és nyelv politikai egyenjogúsága az állam területi épségének és politikai egységének korlátai közt alaptörvényileg biztosítottik” (Schlett 2002, 191; a törvény vitáját l. Schlett 2002; a politikai háttérről l. Arató 1960, 444–448.; Szarka 1995, 16–27.; A. Gergely 1997).

Habár a „kisebbségi magyar variáns” (Szarka 1995, 27.), a kulturális-nyelvi egyenlőséget középpontba helyező liberális Deák–Eötvös-elmélet érvényesült a nemzetiségi törvényben, az állam- (vagy politikai) nemzet eszméje fokozatosan megváltozott, és a gyakorlati politikában a magyar dominanciát hirdető elképzelések jelentek meg. A nemzetiségi törvény elfogadását követő évtizedek összegyűjtött kormányzati iratai viszont pontos láttelepet adnak a nemzetiségi együttélést szabályzó törvénykezés bonyolultságáról, az 1868-as alapelveknek az egymásnak feszülő nemzeti (magyar), nemzeti kisebbségi érdekekből fakadt meghasonlásáról. (Kemény

1952–1985, I–VI.; Kemény, Szarka, Szász 1999; különös tekintettel l. az egyes kötetekhez írt, az iratokat összképükben értékelő bevezető fejezeteket; l. még Balogh 2002). A dualizmus kormányainak nemzetiségi fel- és leirataiból, törvényeiből, rendeleteiből kirajzolódó háló árnyalt képet ad a kor nemzetiségi politikájának súlypontjairól. Nevezetesen arról, hogy az államigazgatás és a társadalmi szervezetek/élet különböző szálain a magyar uralkodó elit és az ország nemzetiségei között folyamatos érdekellentét feszült. A (nemzetiségi) pénzügyeket, oktatást, sajtót, kivándorlást, egyházakat, egyesületeket, választásokat, választójogot, politikai mozgalmakat, pártokat, kereskedelmet, nyelvhasználatot, demográfiát, katonaságot érintő intézkedések, parlamenti, kormányzati viták azt mutatják, hogy a fő politikai irányvonalat tekintve a magyarság a huszadik század első évtizedére lényegében feladta az 1849-es kisebbségi törvényben gyökerező, majd az 1868. évi törvényben megfogalmazott államnemzeti koncepciót, és helyette kultúr- nemzeti elgondolások léptek határozottan előtérbe. Ebből a koncepcióváltásból/változásból logikusan következik, hogy a (most már alapvetően) magyar nemzetállam területén élő nem magyar nyelvű kisebbségek – az 1868-as államnemzeti elgondolással szemben, amely a kisebbségeket éppen az államalkotó nép részévé „emelte” – elvi egyenjogúságukat elvesztve nemzeti kisebbségi státusba „süllyedtek” (Hobsbawm 1997, 23–61.; A. Gergely 1997, 42–49.). Ezt a társadalmi/nemzetiségi folyamatot számos, a fent felsorolt területeket érintő dokumentumból tudjuk rekonstruálni. A kormányzat azonban a kisebbségeknek nemcsak a kultúrában, a politikai, gazdasági életben betöltött szerepét igyekezett szabályozni, hanem „figyelt” a nemzetiségek demográfiai, statisztikai és ebből kimutatható térbeli mozgására, változó térszerkezetére, az országban belüli „*térfoglaló erejére*” is.

A magyar kartográfia etnikai ágának 19. század végi, 20. század eleji megjelenéséhez, ábrázolási módszerei kidolgozásához a nélkülözhetetlen statisztikai alapot a rendszeres időközönként megismételt népszámlálások biztosították. A 19. század utolsó évtizedeinek nemzetiségi/anyanyelvi, felekezeti felvételei végre tudományos egzaktsággal szólaltak az egész ország vélt (legalábbis a valóságot megközelítő) kisebbségi számarányairól. Ebben a korban a „*tér és nemzetiségi statisztika*” összefüggése csupán azt jelentette, hogy a statisztikai adatfelvétel eredményeit egyszerűen *visszavetítették* az objektívnek vélt térre. Ez az eljárás egyszerűen annyit jelentett, hogy az önmagukban nehezen vizualizálható számsorokat látványosan úgynevezett térbeli összefüggésekbe helyezték.

A felvett nemzetiségi/anyanyelvi és felekezeti adatsorok a 20. század fordulójának magyar politikusait *megdöbbsentették*. Olyan, a magyarság számára nem igazán kedvező statisztikai kép bontakozott ki az ország nemzetiségi viszonyairól, amely a magyar politikai elitet lépésekre kényszerítette. A politikai döntéshozók a nemzetiségi „veszélyfelmérő-rendszernek” az egyik, egyben legplasztikusabb kellékeként a *néprajzi térképeket*¹ jelölték meg.

Hiszen a nemzetiségi térkép segít abban, hogy az első ránézésre áttekinthetetlen statisztikai adathalmazt azonnal területi összefüggéseiben láthassuk. Alkalmos eszköz arra is, hogy a nemzetiségi demográfiai folyamatok térbeli kihatásait összegzően mutassuk fel, tehát egyszerűen átlátható háttérként szolgálhat a politikusok és közigazgatási vezetők számára a mindennapi döntéshozatalhoz. Több kormányzati cikluson és kormányon átívelő összetett szórvány- és nyelvhatárvédelmi akció vette kezdetét a huszadik század első éveiben.

Az 1900-as évek elején az állami irányítás úgy látta, hogy a Kárpát-medencében élő magyarság számát, „a magyar faji erőt” (Petri 1937, 6.) növelni kell az itt élő és egyre inkább teret nyerő nemzetiségek ellensúlyozására, illetve a magyar vezetőszerop megtartása érdekében. Az állami igazgatás alapvetően háromirányú akció kivitelezésében látta e cél elérését megvalósíthatónak. Szerepelt a tervekben egyrészt a külföldön és a történeti határon túl élő magyarság (például Bukovina) összetartása, nemzeti gondozása, majd hazahívása, másrészt a nyelvhatáron élő magyarok „morzsolódásának” megakadályozása, végezetül a szlavóniai magyarság demográfiai, kulturális védelmének teljes programja (Petri 1937, 6–9.; az akció részletes ismertetését l. Makkai 2003a, 2003b, 101–122.).

A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal és a Miniszterelnökség közötti levélváltások, átiratok pontosan jelzik, hogy a nyelvhatárakció keretében a statisztikai és geográfiai (térképi) adatoktól egzakt indikátorként elvárták, hogy kövessék nyomon Magyarország nemzetiségi térszerkezetének alakulását. Ez az elv vezérelte a Khuen-Héderváry kormányt (1903. június 27. – 1903. november 3.) tehát egy összetett, az ország nemzetiségeinek térbeli terjeszkedését is elemző felmérés megrendelésében és nemzetiségi térképek készítésének ösztönzésében. E szórvány- és nyelvhatárvédelmi akció keretében született kormányzati leiratokra a választ a Statisztikai Hivatal igazgatója, Vargha Gyula (1853–1929) két évig tartó körültekintő analízis után adta meg². (A levelet – némileg rövidítve – l. a mellékletben.)

Ha mai szemmel olvassuk e dokumentumot, *nem igazán érezzük* a szemléletét idegennek, megdöbbentőnek, sőt „botrányosnak”. Számos hasonló felfogást képviselő tanulmányt olvashatunk a későbbi évtizedek statisztikai, geográfiai szaklapjaiban. Fel is tehetjük azt az alapvető kérdést, hogy mi ez a levél önmagában?

Nem más, mint egy miniszterelnöki kérésre, „megrendelésre” született részletes válasz. *Am e feliratban megküldött elemzés előrevetítette azt a magyar geográfiai, nemzetiségi statisztikai nézőpontot, amely tulajdonképpen a mai napig meghatározza az etnikai térkutatásokat: az egyedüli térbeli nézőpont centrifugális (a központi magyar szállásterületekről kifelé tekintő).* Ilyen értelemben viszont a levél „egy kicsit” az etnikai földrajz „állatorvosi lova” is, hiszen szinte mindazok az alapvető szempontok benne vannak, amelyek kijelölték a későbbi korok területi álláspontú nemzetiségi elemzéseinek kereteit.

Geofilozófiai háttér

Nemzetiség mint valós közösség

A dokumentum legfontosabb tulajdonsága, hogy *gyakorlati* érdekeket igyekszik szolgálni. Ehhez a fő célhoz viszont a statisztikusoknak egy alapjában társadalmi/kulturális (tehát „puha”) folyamatot, az asszimilációs népességvesztést (és ennek veszélyét) kellett kvantitatív mutatókkal értelmezniük, és ilyen módon a politikusok számára döntés-előkészítéshez megfoghatóként leírniuk. Ebben a regiszterhálóban jutott szerep egy olyan osztályozási rendnek, amely a mai napig kíséri (sőt kísérti!) a honi földrajzot. A statisztikusok úgy vélték, hogy a leiratban megkapott politikai megrendelés szellemének megfelelően *a nemzeti kisebbségeket a térbeli helyzetük alapján rendszerezni lehet.*

A fő hangsúly e tipizálásban a kisebbségek és a magyarság közötti nyelvhatár-, illetve szórványállapotra, valamint az ebből következő „veszélyeztetési erőre”, a nemzetiségi „népnyomás mértékére” esett (a kifejezést l. Rónai 1933, 252–260.). Ez „védelmi tipológia” volt (l. a mellékletet).

A statisztikai hivatal úgy látta, hogy a több évi munkával megírt rendezési elv konkrét támaszt nyújthat a kormányzati törekvéseknek. Ám a felirat kísérlete, hogy merev, zárt rendben sorakoztassa fel a magyarság területét érintő veszélyeket, többször mégis (és persze törvényszerűen) bizonytalan pályára téved. Az egyes megállapításokat árnyaló jelzők (például „széles szegély” – 1. pont; „kisebb-nagyobb” – 7. pont; sőt „barátságos/barátságatlan” – 6. pont) jól mutatják, hogy *kulturális* értelemben ingoványos talajon mozog a dokumentumban felvázolt területi rendszer. Hiszen teljesen más kulturális/társadalmi alkattal rendelkezik a sváb németiség például a Dunántúlon, mint ugyanitt, azaz a „Pannonföldön” a szerbység vagy az alföldi szlovákság. Ennek ellenére mégis „valamiféle” egységes területi típusként, egy intézkedési terv részeként vázolja fel a levél ezeket az etnikai közösségeket.

Ugyanígy említhetjük az erdélyi magyar nyelvterületre vonatkozó „egyöntetű kezelést igényel” kifejezést, amellyel a felirat összemosza például a mezőszéki magyarság és a Kárpátok mentén élő csángók etnikai viszonyrendszerét (lásd az 1. és 3. pontot). Említhetjük még ugyanennél az „összemosási” problémánál sajátos „kulturális térmozaikdarab”-ként a dél-erdélyi szász–magyar együttélés településeit („szászmagyarok”), ahol nem a román, hanem a német kulturális hatás érvényesült.

Ám, amint már jeleztem, ezek a problémák tulajdonképpen a nemzetiségek térképezéségi céljából fakadnak. Hiszen ahhoz, hogy a nemzetiségi hovatartozás bonyolult viszonyrendszeréből vizuálisan ábrázolható adatbázis váljék, intenzív generalizálásra van/volt szükség, amely folyamat irányelveit a nyelvhatárakció korában az 1872-es szentpétervári statisztikai kong-

resszus ajánlásai határozták meg (önkéntes nyelvi bevallás elve). (A konferenciáról l. Popély 1991, 11–20.)

A társadalmi/kulturális jelenségek kvantifikációja a mai napig alapvető kérdése a társadalomtudományoknak. Terjedelmes, könyvméretű művek igyekeznek olyan módszertani útmutatásokat adni, amelyek segítségével a lágy társadalmi/kulturális jelenségeket valamilyen egzakt keretekbe lehet foglalni (Babbie 1996; l. pl. Mawdsley – Munck 1996; legújabban Bertalan 2006). A nemzetiség/nemzeti kisebbség felvételezésének kérdése a korszakban (századforduló) a nemzetközi statisztikai közélet kiemelt kérdése volt (Kovacsics 1994, 42–53). A körvonalazódott felmérési irányelvek visszatükrözték az eltérő európai nemzetépítési elveket. A nemzettípus-koncepciókból adódóan különbözik az általuk használt („nyugati” és „keleti”) kisebbségi terminusháló. E fogalmak más és más értelmezése egyben magában hordozza az etnikai/nemzetiségi hovatartozás mérhetőséget is (a mérhetőség kérdéséről részletesen l. Keményfi 2004, 90–98). Ám a csoportviselkedés sokfélesége a kezdeti kísérletektől folyamatosan, tehát napjainkig megkérdőjelezi a földrajz, a statisztika és végső soron a kartográfia azon igyekezetét is, hogy mégis „valamiféle” egzakt mérési kategóriákat és ennek alapján potenciális, térképen ábrázolható számértékeket adjon a következő elv alapján: „[...] jogosan feltételezhető, hogy egy ilyen történelmi múltú térségben a nemzetiségi hovatartozásra vonatkozó kérdés még ma is félreérthetetlen. Erre a kérdésre itt mindenkinek van válasza [...]” (kiemelések az eredetiben: Farkas 2006, 313.). Gyakorló néprajzusként azonban magam is látom, hogy például vegyes etnikumú faluközösségekben erősebbek lehetnek a „sorközösségi” (lokális) kapcsok, mint az etnikaiak. Azaz a nyelvi azonosságnál fontosabbak lehetnek a nyelven, kultúrán túlmutató regionális, táji, szociális, sőt akár a nemi identitási szálak is.

Ám nem csupán a tereptapasztalat, hanem az etnikai földrajz által használt „szigorú etnikai statisztika” is megkérdőjelezi a fenti kiindulási elképzelést, hiszen éppen liminális (határhelyzetben lévő) csoportok esetében, illetve liminális társadalmi/politikai helyzetekben nem működik ez az elképzelés. Gondoljunk csak a térségünk etnikai szerkezetét alapvetően meghatározó cigányság statisztikai „rejtőzködésére” vagy a zsidóság mérhetőségének problémakatalógusára, illetve az országváltásoktól, hatalmi változásoktól függő nemzetiségi bevallásokra, amelyek az államhoz tartozás függvényében „lendítenek át” (mimikri) teljes városokat ide-oda az ötvenszázalékos nemzetiségi határértéken („etnikai kaméleonok” [l. felsorolásukat Kocsis, Kocsisné 1991]).

A nyugati típusú fejlődésnek éppen az volt az eredeti célja, hogy a feudális (születési, származási) tagoltságot megszüntesse, és hogy a nemzetnek mindenki egyenlő rangú szabad polgára legyen, aki az adott állam területén él. Ebben a gondolkodásban az államalkotó nép mellett élő más etnikai kö-

zösségek tagjai (!) (tehát nem kollektívan, hanem egyénileg) „elvilleg” nem kisebbségi státusba jutottak (süllyedtek), hanem éppen az államalkotó nép részeivé emelkedtek (Hobsbawm 1997, 23–61.; A. Gergely 1997, 42–49.).³ Ha ez így van, akkor nincs értelme nemzeti kisebbségekről beszélni, tehát *értelmetlen* elkülönült csoportok *méréséről* is beszélni. És bár Európában a nemzetállamok kialakulása mellett napjainkig jelen van a nemzeti kisebbséggé válás másik útja, a határmódosítás is, a nyugati értelmezésben ezeknek a határváltozásoknak sincs jelentősége, mert az államnemzethez esetleg így csatolt „nemzetiségek” az előző elvnek megfelelően az „új” nemzetnek (a nyelvtől függetlenül) egyenlő polgárai lesznek: „A kisebbségek második fajtáját Nyugat-Európában a nemzeti kisebbségek alkotják. Ebben a csoportban – sokkal inkább, mint Kelet-Európában – alapvető ismérv a nemzeti hovatartozás tudata. Tévedés lenne tehát a nyelvi–kulturális azonosság alapján nemzeti kisebbségnek, vagyis valamely államalkotó nemzet más országában élő részének minősíteni a vallonokat, flamandokat, a svájci németeket és franciákat, valamint a korszikaiakat, elzásziakat. Ezek olyan közösségek, amelyeknek többségükben saját államokhoz kötődő, politikai nemzeti tudatuk van” (Joó 1983, 66.).

A kultúrnemzeti megfogalmazásban a nemzetiség fogalmában a vérszösségi gyökerek, a közös nyelv, a kultúra, a közös származás kiemelésén van a hangsúly. A kifejezés (nemzetiség) nem az egyéni kulturális különbségekre utaló és azokat hangsúlyozó fogalom, hanem statikus, „érinthetetlen”, a történelmi kontinuitás nyomatékával áthatott adott állapotot jelölő terminus (Suppan, Heuberger 1991, 208.). Éppen ezért a jogalkotás szigorúan megkülönbözteti a régi és új nemzetiségeket. Az elsőt kollektív jogok, védelem, míg a másodikat (vendégmunkások, bevándorlók) csak egyéni jogok illetik meg.⁴ A történelmi nemzeti kisebbségek jogi értelmezése tehát alapvetően statikus, a mérés lehetőségét teremti meg. Minden más társadalmi rétegződésénél magasabb rendűként feltételezi az etnikai hovatartozást. A közkeletű definíciók a nyelv alapján homogenizálják, így megszámlálhatóvá változtatják a nemzetiségi közösséget. Az elv a nemzetiségi csoportokat – ellentétben az államnemzeti felfogással – nem látszólagos, hanem valós, sőt az államhatár-változások következtében önazonosságukban (az anyaállamától való kényszerű leválásuk miatt) veszélyeztetett közösségeknek tételezi. (Ilyen jellegű, a nemzetiség veszélyeztetettségi érzéssel telített meghatározásairól l. pl. Mikó 1971, 681–691.; a nemzetiség kultúrnemzeti típusainak részletes bemutatását l. Kővágó 1977, 60–91.)

A honi politikai döntéshozatalban fokozatosan meggyökeresedett kultúrnemzeti elv azonban már magában hordozta a *térszerkezeti* értelmezés lehetőségét is. Hiszen, ha a nemzetiség mérhető, akkor az adatok az objektív térben le is képezhetők. A nemzetiségi statisztikát tehát csak egyetlen lépés választja el attól, hogy az adatokat *jel- és képszerűen* is megjeleníthessük.

Objektív térben valós közösségek

Ha tehát visszatérünk a kezdeti kérdésfeltevéshez, hogy mi ez, mit jelent e levél, akkor azt válaszolhatjuk, hogy nem más, mint a *gyakorlatban érvényesülő* magyar nemzetépítés egyik *indikátora*. A miniszterelnöki kérés és a rá adott válasz nem tartalmaz tipikusan egyedi elgondolást. A honi geográfia, statisztika a múlt század fordulóján már több néprajzi (inkább használnám: nemzeti-ségi) kartográfiai gyakorlatot kidolgozott, és e metodikai készlet segítségével etnikai térképeket szerkesztett. Éppen e nyelvhatárakció éveiben született például Cholnoky Jenő nemzetiségi térképe is (Cholnoky 1906, 230–231.; vö. Kocsis 1996, 167–180.). Jóllehet az etnikai térképek igazi virágkorától, a két világháború közötti időszakától (1918–1947: különösen a békekötések, területmódosítások legintenzívebb éveitől) még majd két évtizedre vagyunk, ám a feliratban is kifejtett kartográfiai alapelvek Közép-Európa államaiban a múlt század első évtizedében már megkérdőjelezhetetlenül gyökeret vertek. Annak ellenére, hogy egy olyan módszertani útról van szó, amely éppen nem képes egzakt módon etnikai folyamatokat, etnikai/nemzetiségi feszültségeket megjeleníteni. Sőt! A térképen a statisztikai adatok miatt egyveretű nemzetiségi terület is lehet alapjában minőségileg (kulturálisan) vegyes (l. fentebb, a cigányság, a statisztikailag „rejtőzködő etnikum” előhívásának nehézségét), ám az adott térség e karakteréről így tulajdonképpen semmilyen információt nem kapunk, azaz „...távolról sem világos, hogyan ábrázoljuk a térképen az átfedések és a potenciálisan konfliktusokban álló felosztások örvényeit.” (Jeremy Black kartográfia-történelemtől idézi: Mező 2006, 287.)

A magyar nemzetiségi („védelmi”) kartográfia történetének egyébként is jellegzetes vonása, hogy bár a legprecízebb ábrázolási módszerekkel, a legkiterjedtebb adatbázisra támaszkodva készülnek a térképek, a „minden pontos és tudományos megnevezése és bejelölése” elv mégis megfosztja a nézőt a „köztesség”, az „eldönthetetlenség”, a „bizonytalanság” észrevételétől (Fischer 1995, 5–23.).

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítését a TÁMOP 4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt és az OTKA T 049239 számú pályázat támogatta.

Jegyzetek

- 1 Jóllehet a huszadik század első felében még nem volt használatos a mai értelmű „etnikai” jelző, ezt helyettesítette szinonimaként az „etnográfiai” kifejezés – a „néprajzi térképet” helyesen

- „népek (térbeli) rajzolati képének” kell értenünk.
- 2 MOL K26 – 1909 – XXV – 181 (3380/905) Lábjegyzetek, térképi kiegészítések, ábrák mind tőlem – K. R.
 - 3 A francia forradalom egyik vívmánya például a zsidóság negatív megkülönböztetésének megszüntetése volt.
 - 4 Amíg meg nem szerzik a legitimitásukhoz szükséges évtizedeket.

Irodalom

- A. Gergely A. (1997): *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- Arató E. (1960): A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein. *Történelmi Szemle*, 3., 444–448.
- Babbie, E. (1996): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest
- Balogh S. (főszerk.) (2002): *A Magyar Állam és a nemzetiségek 1848–1993*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Bertalan L. (vál. és szerk.) (2006): *A kvantitatív társadalomkutatás modelljei*. Helikon, Budapest
- Cholnoky J. (1906): Magyarország néprajzi térképe. *Földrajzi Közlemények*, 6., 230–231.
- Farkas Gy. (2006): Elméleti megfontolások az etnikai földrajz meghatározása kapcsán. In: Bakó B., Papp R., Szarka L. (szerk.): *Mindennapi előftételek*. Balassa Kiadó, Budapest, 310–324.
- Fischer, H. (1995): Nemzeti kisebbségek ábrázolása a XIX. és XX. századi magyar nemzetiségi térképen. In: Lizanyec P. (szerk.): *Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság Közleményei*. II. Ungvári Állami Egyetem – Hungarológiai Központ, Ungvár, 5–23.
- György P. (2009): *A Kalinyingrád-paradigma*. Magvető Kiadó, Budapest
- Hobsbawm, E. J. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas Könyvkiadó, Budapest
- Horváth I. (2006): *Kisebbségsszociológia*. Kolozsvári Egyetemi Kiadó – Presa Universitară Clujceană, Kolozsvár
- Joó R. (1983): *A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai*. Akadémiai Kiadó, Budapest (Nemzetiségi füzetek; 5.)
- Kemény G. G. (szerk.): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában (1952–1985)*. I–VI. Tankönyvkiadó, Budapest
- Kemény G. G., Szarka L., Szász Z. (szerk.) (1999): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest
- Keményfi R. (2004a): *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen
- Keményfi R. (2004b): „...A magyar nyelvhatárok, nyelvszigetek és szórványok védelme ügyében...” In: Kovács N., Osvát A., Szarka L. (szerk.): *Tér és terep III*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 119–131.
- Kocsis K. (1996): Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. *Földrajzi Közlemények*, 2–3., 167–180.
- Kocsis K., Kocsisné Hodosi E. (1991): *Magyarok a határainkon túl*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Kovacsics J. (1994): A nemzetiségi statisztika problematikája. In: Klinger A. (főszerk.): *Magyarországi nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 42–53.
- Kővágó L. (1977): *Kisebbség – nemzetiség*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Mawdsley, E., Munck, T. (1996): *Számítógép a történettudományban*. Osiris Kiadó, Budapest
- Makkai B. (2003a): Önvédelem vagy expanzió? *Századok*, 1., 101–122.
- Makkai B. (2003b): *Végvár vagy hídfő?* Lucidus Kiadó, Budapest
- Mező F. (2006): Európa újrajzolása. In: Orosz I., Mazsu J., Pallai L., Pócsán L. (szerk.): *Magyarság és Európa*. Multiplex Media – Ady Andre Akadémia, Debrecen, 275–289.
- Mikó I. (1971): Nemzet és nemzetiség. *Korunk*, 5., 681–691.
- Nora, P. (2010): *Emlékezet és történelem között*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Petri P. (1937): *A Julián-Egyesület története*. Stephaneum Nyomda R. T., Budapest

- Popély Gy. (1991): *Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945.* Regio, Budapest
- Rónai A. (1933): Közép-Kelet-Európa politikai határait gyakorolt népnymás mértéke. *Földrajzi Közlemények*, 9–10., 225–260.
- Schlett I. (szerk.) (2002): *A nemzetiségi törvényjavaslat országgyűlési vitája 1868.* TTFK – Kortárs Kiadó, Budapest
- Suppan, A., Heuberger, V. (1991): Perspektivendes Nationalismus in Mittel-, Ost-, und Südost-europa. *Österreichische Osthefte*, 2., 199–213.
- Szarka L. (1995): *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika.* Kalligram, Pozsony
- Tátrai P. (2007): *Válogatott bibliográfia Köztes-Európa etnikai földrajzához és etnikai térképezéséhez (1691–2006).* MTA FKI, Budapest

Melléklet

M.kir.központi
Statisztikai
Hivatal
4661/el. Sz.

Bizalmas

Nagyméltóságú

Báró Fejérváry Géza,
v.b.t. tanácsos, m.kir.ministerelnök úrnak

Budapest.

Nagyméltóságú Ministerelnök Úr!

Nagyméltóságod hivatali elődje még az 1903. évi augusztus hó 22-én 4745/902. sz.a. kelt magas leiratával azt a megtisztelő bizalmas megbízást méltóztatott adni a mély tisztelettel alulirt hivatalnak, hogy a nemzetiségek esetleges terjeszkedésének megállapíthatására és ezen terjeszkedés megakadályozásának czéljaira a kormányzás gyakorlati szükségseinek megfelelő módon készítsen összeállításokat a magyar és nemzetiségi nyelvhatárokról, kitüntetvén, hogy hol fejlődött a magyarság az országos átlagnál kedvezőbben, vagy annál kedvezőtlenebbül, hol stagnált a magyarság fejlődése, s viszont hol nyomultak előre a nemzetiségek kisebb vagy nagyobb mértékben a magyarság rovására.

Hogy ennek a megtisztelő feladatnak a mély tisztelettel alulirt hivatal ahhoz a nagyfontosságú nemzeti érdekekhez méltó alapossággal megfelelhessen, a mely a nyelvhatárok erősítéséhez fűződik, az akkor épen folyamatban volt népszámlálási munkálatokkal kapcsolatosan két alapvető, előkészítő munkát kellett végeznie.

Az egyik a nemzetiségi arányszámoknak kiszámítása volt minden egyes község minden nemzetiségére nézve az 1880., 1890. és 1900. évi népszámlálások adatai alapján. Ez a munkálat három népszámlálás eredményeit állítja szemléltetően egymás mellé abszolút számokban és százalékokban s húsz esztendei fejlődésről számol be minden egyes községre vonatkozólag, s a nyelvhatárok eltolódásának vizsgálatához alapvető fontosságú volt.

A másik munkálat – a fent idézett magas leirat azon kívánságához képest, hogy a helyzetnek s a fejlődésnek számokban való kimutatásán kívül annak grafikus ábrázolása is szükséges volna – az 1900. évi népszámlálás alkalmával talált nemzetiségi arányoknak községenként való grafikus feltüntetése volt, olyképen, hogy minden egyes községet a térképen a lélekszámával arányos nagyságú kör ábrázol, a mely körnek a községbeli nemzetiségek arányszámához mért szeletei az illető nemzetiségnek megfelelő színnel festettek be. Az egész ország területe tizenkét nagy térképszelvényt foglal el; kettőt ezek közül kegyes megtekintés végett tisztelettel bátorkodom visszakérőleg idecsatolni.

E térképek igen szemléltetően tájékoztatnak a nemzetiségek megoszlásáról s a nyelvhatárokról, s a korábban készített hasonló célú térképektől lényegesen különböznek, mert míg azok a nemzetiségi arányszámokat a területre alkalmazták s így különösen a határszéleken az Erdélyt és a Királyhágón inneni Magyarországot elválasztó hegyes vidékeken nagy lakatlan területeket tüntettek fel nemzetiségek által lakott terület gyanánt, addig a most készült térkép a nemzetiségi arányokat az összes lélekszámhoz viszonyítván, tulajdonképpen a népsűrűség is kifejezésre jut és így sokkal tisztább és megbízhatóbb képet nyújt a nemzetiségek erőviszonyairól.

E két előkészítő munkát is hosszú időt vett igénybe, s hogy ezek befejezte után a mély tisztelettel alulírt hivatal nem foghatott hozzá azonnal megtisztelő feladatának érdemleges megoldásához, annak magyarázatául bátorodom megemlíteni, hogy időközben egy rendkívüli sürgősségű s nemzeti szempontból szintén nagy fontosságú munkát utaltatott a tisztelettel alulírt hivatal feladatkörébe: a választói jog reformjához szükséges statisztikai adatok gyűjtése és feldolgozása.

Ez a nagy terjedelmű felvétel is értékes anyagot szolgáltatott azonban a nyelvhatárookra vonatkozólag végzendő tanulmányokhoz, a mennyiben a nemzetiségek műveltségi és gazdasági viszonyainak eddig nem kutatott sok részletét világítja meg.

A szükséges előmunkálatok befejezte és egyéb, igen sürgős teendőinek elvégzése után tehát a mély tisztelettel alulírt hivatal csak most foghatott hozzá a nyelvhatárookra vonatkozó kutatások érdemleges megkezdéséhez. Már a tervezések során azonban annyi új szempont merült fel, a melyeknek mérlegelése okvetlenül szükségesnek látszik s annyi új részlet tolúl előtérbe és kíván helyet a munkában, hogy a mély tisztelettel alulírt hivatal szükségesnek véli már most – mielőtt kutatásainak konkrét eredményeiről beszámolhatna – jelentést tenni Nagyméltóságodnak arról az eljárásról, a melyet kutatásai során követendőnek vél s Nagyméltóságod kegyes hozzájárulását kérni ahhoz, hogy a munkálat – a fent idézett nagybecsű leirat által előszabott kereteken talán némileg túl is terjeszkedve, de a fontos cél által megkívánt alapszállal és részletességgel – az alább mély tisztelettel előadandó elvek és módokozatok szerint hajtsák végre.

Tiszteletteljes előterjesztésem során külön bátorodom megemlékezni a.) a területről, a mely a kutatásokba bevonandó lenne, b.) a szükséges adatokról, a melyeket a nyelvhatárokon lévő községekre vonatkozólag a mély tisztelettel alulírt hivatal feldolgozandóknak vél, c.) az esetleges javaslatokról, a melyeket a hivatal fentebbi munkálkodása során kinálkozó tanulságok alapján előterjeszteni bátorodik, d.) a munkálat időbeosztásáról és határidejéről, valamint a munkálatból folyó és az azzal rokontermészetű költségekről.

A., A nyelvhatár területek kijelölése.

A nyelvhatár területek kijelölésénél zsinórmértékül a Nagyméltóságod hivatali elődjének előlédzett leiratában 1.-5. pontok alatt körülírt szempontok szolgálnának. E szempontok folytonos figyelemmel tartása mellett azonban tiszteletteljes véleményem szerint a vizsgálat alá vonandó területek a következő föld- és néprajzi csoportosítás szerint volnának tagolhatók:

1., *A magyar nyelvterületek határközségei, mindenütt a magyar és nem magyar községek széles szegélyével.* Ily magyar nyelvterület tulajdonképpen kettő van az országban: a délkeleti részen lévő székesely nyelvterület s az Alföld medenczejét s a dunántúli dombvidéket majdnem a nyugati határig megtöltő kompakt magyarság. A tulajdonképpeni történelmi székely területhez kapcsolódik – bár sok helyütt, sajnos, igen lazán, és oláh nyúlványokkal sűrűn megszakítva, a régi erdélyi „magyar nemzet”, a Mezőségnek, a Küküllő- és Marosvölgynek, Kolozsoknak, Torda-Aranyosoknak, Szolnok-Dobokának stb. magyarsága. Minthogy a régi erdélyi magyarság és székelység különválasztása akkor is inkább politikai jellegű volt, ma pedig már kizárólag csak történelmi értékű s a királyhágóntúli magyarság munkánk szempontjából most annyiban is egyöntetű kezelést igényel, mert az egész vonalon egy és ugyanazon veszedelem, a terjedő oláhság ellen van szüksége védelemre, - a nyelvhatárok kijelölésénél az egész királyhágóntúli magyarság egy nyelvterületnek veendő s domináló eleme után székely területnek nevezhető. Úgy e székely területen, mint az alföldi nyelvterületnek az oláhsággal érintkező részein is megfigyelés alá volnának veendő tiszteletteljes véleményem szerint olyan községek is, a melyek nem fekszenek ugyan közvetlenül a nyelvhatáron, de magyar ajkú lakosai görög liturgiát követnek s így állandó a veszedelem, hogy oláh befolyás alá kerülhetnek.

2., *Magyar nyelvszigetek és nyúlványok idegen nyelvterületen, a körülöttük fekvő idegen nyelvszegélyvel.* Ez a csoport aránylag kevésbé jelentékeny, mert a kompakt magyar területek határából

kiágazó nyúlványok úgyis az 1.sz. alatt tárgyalhatnának, viszont azok a magyar nyúlványok, a melyek tovább terjeszkedésre vannak hivatva, külön megítélést kívánnak. E helyütt csak azok a magyar szigetek és nyúlványok jönnének tekintetbe, a melyek meghódításra egyelőre nem alkalmas nemzetiségi területen vannak, nem is természetes népesedési folyamat útján jöttek létre, hanem mesterségesen (pl. telepítés, vagy iparvállalatok létesítése útján stb.) s így feladatunk velük szemben legfőljebb az, hogy izoláltságukban erősítsük s az ellenállásra képesebbé tegyük őket.

3., *Idegen nyelvszigetek és nyúlványok a magyar nyelvterületen, a körülöttük lévő magyar nyelvterülettel.* E csoportba tartoznának főleg az összefüggő alföldi és dunántúli magyar nyelvterületen elhelyezkedett német szórványok (egy csoportjuk Baranya, Fejér és Tolna vármegyékben, a többi Veszprém, Komárom, Fejér, Esztergom és Pest vármegyékben), a Baranyában, Pest megyében lévő szerbek, a békési tótság, s ugyancsak tót szórványok Pest, Szabolcs, Borsod, Heves, Esztergom vármegyékben s Nógrádnak alsó felében.

4., *Jelentékeny, vagy számottevő magyar kisebbségek idegen nyelvterületen, különösen városok, a periferiájukba tartozó idegen községekkel.* E csoportba a nemzetiségi területen lévő azon töredék magyarság tartozik, a mely az egyes városokban és községekben kétségtelen kisebbséget képez ugyan s így még magyar szigetnek sem nevezhető: de mégis megszakítja a nemzetiségi terület kizárólagosságát s kulturai, gazdasági vagy politikai kedvezőbb helyzete révén kis száma dacára is elég erős arra, hogy mintegy hullámtörő gátul szolgáljon a terjeszkedő és elöntení vágyó nemzetiségi áramlattal szemben. Ezen szempont alá esnek a nagyobb ipartelepek keletkezése által idegen nyelvterületen létrejött magyar töredékek, a melyek közül, mint legfontosabbat, a petrozsényvidéki szénbányák területét bátorkodom említeni. Ide tartoznak kevés kivétellel a nemzetiségi területeken lévő városok, a melyekben a magyarságot az adminisztrációban való túlnyomó képvisellete politikailag, az értelmiségben és kereskedelemben való élelnebb részvétele kulturailag és gazdaságilag kedvezőbb helyzetbe juttatja s képsé teszi arra, hogy bizonyos tekintetben az illető város közvetlen környezetére is befolyással legyen. E magyar kisebbségek óvása és gondozása tiszteletteljes véleményem szerint nemzeti szempontból nagyon fontos, mert a magyarságnak a nemzetiségi területeken elszórt ilyen őrszemei nemcsak gátjául szolgálnak a nemzetiségi terjeszkedő irányzatnak s még a legrosszabb esetben is megfigyelő állomásai a nemzetiségi törekvéseknek, hanem, kedvező előfeltételek mellett, magvait képezhetik a jövőben kialakuló erősebb magyar szigeteknek.

5., *Az országhatáron, vagy közlekedési útvonalak mellett fekvő községek.* E csoportba tartoznak az országhatár mindazon községei, a melyeknél határátkelés s a határszéli lakosság érintkezése egyáltalán lehetséges: tehát a folyók mentén, a Dráva és a Duna mellett fekvő községek, továbbá a Kárpátok által védett határon a határon átvezető vasútvonalak, közútak, szorosok, hágók mentén lévő községek, tekintet nélkül arra, hogy lakosságuk magyar vagy idegen ajkú-e. A magyar államiság kifejezésre juttatása érdekében szükséges ugyanis, hogy a községek különös gondoskodás tárgyai legyenek s magyarságuk mesterséges úton is előmozdítottassék. A galicziai határon levő községek a bevándorlás elleni védekezés szempontjából is fokozottabb gondozásban részesítendő; a Szerbia és Románia határán lévő falvaknak az akcióba való bevonása pedig még a honvédelem szempontjából is rendkívüli fontosságú, mert egyáltalán nem lehet közömbös, hogy határaink esetleges megtámadtatása idején a határszéli lakosság a magyar állam iránt barátsággal és hűséggel viseltetik-e, vagy pedig az idegen invázióval rokonszenveve, nem vetemedik-e esetleg kémiszolgálatokra is?

6., *Barátságos és barátságátalan nemzetiségek érintkezési területei, az utóbbiak nyúlványai és szigetei az előbbie területén.* E csoport nem tartoznék szorosan a magyar nyelvhatárok védelmére szorítókozó akcióhoz, de tiszteletteljes véleményem szerint annak mégis lényeges kiegészítő részét képezi. Hosszú időre utópia az, hogy Magyarország területén a magyarság kizárólagossá legyen, mindig számolnunk kell azzal, hogy nyelvünkhöz hű és beolvadásra nem hajlandó s nem alkalmas nemzetiségek lesznek. A mikor azonban a magyar nyelvhatárok védelmére akció indittatik, ennek a magyar érdekek előmozdítására irányuló célja mellett szükségképen ott lappang az a törekvés is, hogy a magyar állameszmének s a magyar hegemoniának ártani igyekvő nemzetiségi áramlatok elensúlyoztassanak és lehetőleg hatástalanítottassanak ott is, a hol ezek az áramlatok nem közvetlenül a magyar nyelvhatáron, hanem nemzetiségi területen nyilvánulnak. A káros nemzetiségi áramlatok elleni küzdelemben pedig okvetlenül észre kell vennünk, hogy míg a nemzetiségek egy része - külö-

nösen a tótság és oláhság – államellenes izgatásoktól sem riad vissza s az állameszme iránt lélekben hűséggel nem viseltetik, addig egy más rész – a németek és ruthének zöme – a magyar állam iránt hűséggel viseltetve, nem akadályozza a magyar nemzeti állam kiépítését s a saját nyelvének ápolásán kívül nem törekszik ellentéteket ébreszteni közte és a magyarság közt. Magyar nemzeti és faji érdek tehát, hogy ott, a hol a nemzetiségi nyelvterületen egy ily hű és barátságos s egymás, agresszív és barátságtalan nemzetiség közt érintkezési vonal van, sőt beolvasztási folyamat észlelhető, segítők kezünket a velünk inkább rokonszenvező nemzetiségnek nyújtjuk s azt óvjuk meg, nehogy a harcziásabb nemzetiség elnyomja s a magyarsággal szemben ezzel is új erőt nyerjen.

Nagyméltóságod bölcs elhatározásától függ, hogy az akciózót ez irányban is kiterjeszteni méltóztatik-e, és pedig mely határig; a mély tisztelettel alulírt hivatal a főt előadott okokból mindenesetre javasolni bátorodik, hogy legalább a nyelvhatárookra vonatkozó adatgyűjtésbe a barátságos és barátságtalan nemzetiségek érintkezési területei is befoglaltassanak. Ily területekül különben a következők volnának kiszemelhetők: a ruthén nyelvterületeknek az oláhsággal való érintkezése; a tótság által körülözönlött szepesi németség s végül a királyhágóntúli szász faj, a mely az ott kiélesedett nemzetiségi harcok következtében ugyan maga is agresszívebb a főt említett barátságos nemzetiségeknél, de kulturai és gazdasági kiválósága, valamint föltétlen királyhűsége s néhány túlzó leszámításával, az állameszmehez való kétségtelen ragaszkodása mégis értékes és megóvandó tulajdonságok, s abban az átalakulásban, a mely a Királyhágón túl a százszok rovására s az oláhság előnyére folyik, mindenesetre a szász faj érdemelt támogatást.

7., *Természetes hódítási vonalak két magyar nyelvterület összekötésére.* Földrajzi és ethnografiai szempontból bizonyos vidékek szinte kínálkoznak arra, hogy a magyarság által megszállassanak, illetőleg hogy az onnan kiszorított magyarság oda visszatelepíttessék. Különösen kívánatos ez ott, a hol kisebb-nagyobb nemzetiségi terület szakítja meg a magyarság összefüggését, ha itt az összekötő kapcsolatot két magyar nyelvterület közt sikerül létesítenünk, a természetes érintkezési és vándorlási folyamat tovább folytatja a megkezdett művet, tovább építi az összekötő vonalat a magyarság erősítésére s a ketté választott nemzetiségek további elszigetelésére. Ily legfontosabb összekötő vonal volna a Maros folyó termékeny völgye, Marosvásárhelytől – a honnan ugyan még hosszú darabig szakadozott magyarság kíséri a Marosmentét – Aradig, a hol már az alföldi magyar nyelvterület uralma kezdődik. Magyar szórványok e vonalon mindenütt vannak, a magyarság kifejlesztése e vidéken ketté választhatná az oláh nyelvterületet s különösen jó hatással lehetne a termékeny Bánáságnak már is folyamatban lévő magyarosodására. A királyhágóntúli magyarságnak az alföldi magyar nyelvterülettel való összekötésére még három alkalmas vonal kínálkozik: az egyik Kolozs vármegyétől a Körös mentén Nagy-Váradig, a másik ugyanonnan a Szilágyságon át Szatmár sík vidékéig, a harmadik pedig a Szamos völgyén Kolozsvártól Déznek s innen Nagybánya és Szatmár-Németi felé. Kisebb jelentőségű – belső – összekötő vonalakul szolgálhatnának a két Küküllő vidéke az udvarhelyi székelységtől a Marosig stb.

8., *Nemzetiségi területeken oly szórványos pontok, a hol magyar sziget létesítésére bizonyos előfeltételek adva vannak.* Nagyobb ipari és bányatelepek kerülnének e csoportba, főleg az állam közvetlen rendelkezése alatt állók (mint a kincstári bányák, vasművek stb.), vagy pedig az állam által befolyásolható társulatok birtokában lévők. Ezek jó része tisztán nemzetiségi vidéken működik, de – különösen az állami üzemek – magyar tisztviselőkkel. A létesítendő magyar szigetnek tehát úgyszólván a vezérkara már meg van s ha kísérlet tétetnék másutt meg nem élő s kíváncsolni kényszerülő magyar munkások oda telepítésére, ezek a magyar tisztviselői kar vezetése és támogatása mellett magyarságukból az idegen környezetben sem vetköznének ki s erős, nem veszélyeztetett szigeteket alkotnának, a honnan esetleg később az asszimilálás és terjeszkedés folyamata indulhatna ki. Bármily körülményekkel is kell majd e szigetek létesítésénél eljárni – mert hiszen az ott lakó nemzetiséget sem lehet munkájától egyszerűen megfosztani, hogy magyar munkáselem telepítésék helyébe – a statisztikai összeállításoknak tiszteltteljes véleményem szerint ezeket a pontokat és ezeket az eshetőségeket is figyelembe kell venniök, annál inkább, mert állami üzemek munkásai közt ügyes vezetés és jó állami iskolák segélyével a magyarosodás könnyen menne.

9., *Nemzetiségileg teljesen vegyes vidékek, kimutatható nyelvhatárok nélkül.* E csoportnál Bács-Bodrog, különösen pedig Torontál és Temes vármegyék területe volna taglalandó, a melyeken öt-hat nemzetiség él teljesen összekeveredve s néhol egy és ugyanazon közösségben is négy-öt nyelv dívik. Érdekes e terület nemzetiségi viszonyainak történeti fejlődése: a török háborúk után az elnéptele-

nedett Délvidék mesterségesen telepített be szerb, német, tót, bolgár, sőt francia rajokkal. Azóta megjelent dél felé irányuló vándorlásában e vidéken a magyar s nyugat felé törekvő utjában az oláh is. Időközben a kisebb töredékek – mint a francia – eltűntek; a bolgár erősen magyarosodik, a tót és német szintén sok hajlandóságot mutat a magyar kultúra felvételére, a fogó szerbet csupán Szerbia közvetlen közelsége tartja: az oláh az egyetlen, a mely a magyar kulturától teljesen idegen maradt s a mely, ha nagyobb erő kifejtésre itt a sikerrel előrenyomuló magyarsággal szemben nem is képes, mindig előbbre, nyugatabbra áramlik s egyes előretolt nyúlványai már eljutottak a Tiszáig s fel Szegedig. A jövő képe e területen úgy alakulhat, hogy a többi nemzetiségek hanyatlásával a magyarságnak az oláhokkal kell e terület birtokáért megküzdenie. Már pedig ez a terület legtermékenyebb rónasága a magyar királyságnak, szoros kiegészítő része a magyar faj lakóhelyéül praedestinált alföldi medencének. A történelem tanulságai s a mai gazdasági élet kívánalmai egyaránt a magyar faj uralmát írják elő ezen a vidéken: itt tehát jóformán községről-községre haladva, teljesen kidolgozott részlettervekkel kell biztosítani a magyarság boldogulását. Ez elé a többi nemzetiségek már most is mind kevesebb akadályt gördítenek s ma még sikerrel biztosítható ez az oláhsággal szemben is, mert bármily szembeszökő is az oláhságnak nyugat felé való vándorlási irányzata, e területen még csak szórványokat képez, összefüggő vidékeket még alig tudott lefoglalni s így megosztva, izolálva, egyelőre kevésbé is ellenálló.

B., A nyelvhatáron levő községekről összegyűjtendő adatok.

Hogy a magyar nyelvhatárok védelmére irányuló akció a nyelvhatáron levő községek állapotáról kellő tájékoztatást nyerhessen s a statisztikai adatokból minél teljesebb információt merithessen, adatgyűjtésünknek ki kell terjeszkednie az illető községek népességi, kulturális és gazdasági viszonyainak minden – statisztikailag megfigyelhető – nyilvánulására. A m.kir.központi statisztikai hivatalnál rendszeresen folyó adatgyűjtések, valamint a nagyobb időközökben tartott időszaki felvételek bőséges anyagot nyújtanak a községek viszonyaira legjellemzőbb adatok összeállítására s legfőljebb annyiban igényelnek kiegészítést, hogy a nem községenként, hanem törvényhatóságokként, vagy országos összefoglalásban feldolgozott anyagból itt-ott most külön e célra kell kiválasztani az ezen munkálatban szereplő községek adatait.

Elsősorban természetesen a nyelvhatáron levő községek nemzetiségi viszonyaira vonatkozó adatok összeállításával kell foglalkoznunk. Ez a munkálat a legveszélyeztetettebb s így legsürgősebb segítséget igénylő területre, a székely nyelvhatár községeire vonatkozólag már meg is kezdetett s a * / * alatt mély tisztelettel idecsatolt táblázat szerint községenként kimutatja azok polgári népességének fejlődését három népszámlálás adatai nyomán, a magyarajkúak, a magyarul beszélők s a nem magyar ajkúak számát, ez utóbbiak közül az illető vidéken nagyobb szerepet játszó nemzetiségeket – a székely nyelvhatáron például a németeket és oláhokét – külön is részletezve, valamennyit három népszámlálás adatai nyomán, százalékszámításokkal kísérve. A kép teljessége kedvéért felvételnek az illető községben szórványosan, kisebb számban előforduló többi nemzetiiségek is, ezek azonban már csak a legutolsó népszámlálás adatai nyomán, miután csekély számuk miatt behatóbb megfigyelésük nem érdemes.

A népességi statisztika adataiból figyelmet érdemelnek még s így összeállítandók volnának a születésekre, házasságokra és halálozásokra vonatkozó adatok, több év eredményeinek összefoglalásával; a kormegoszlás adatai, a melyekből főleg a gyermeklétszámra s a produktív korban lévőkre vonatkozólag remélünk tanulságokat; a kivándorlási mozgalom, a melyről azonban csak a legutolsó évről bírnunk megbízható és községenként részletezhető adatokkal. Igen fontosak és jellemzők volnának a község közegészségügyi viszonyait ismertető adatok, így különösen az utolsó években előfordult járványos betegségekre vonatkozók s azok, a melyek a községnek egészségügyi ellátásról számolnak be, nevezetesen arról, hogy van-e a községnek helyben vagy könnyen hozzáférhető és megközelíthető helyen orvosa?

A népességi adatok körébe tartozik, de már a község gazdasági és kulturális viszonyaira is élénk világot vet a népességnek foglalkozás szerint való tagozódása, a mely legutóbbi népszámlálás eredményei alapján községenként teljes részletezéssel már rendelkezésünkre is áll.

A községek gazdasági állapotának jellemzésénél – miután túlnyomó részben agrikultur községekkel van dolgunk – kiváló figyelmet kell szentelnünk a birtokviszonyoknak, a községbeli birtokok egyes nemzetiségek szerint való megoszlásának, a községben esetleg lévő nagybirtoknak, holtkézi birtoknak, a községben dívó főbb művelési ágaknak, valamint ki kell terjesztenünk fi-

gyelmünket a községben levő haszonállatok számára, a közlegelő nagyságára, valamint arra is, hogy a mezőgazdasági termények értékesítése tekintetében van-e a községben, vagy a község közelében, hozzáférhető helyen valami intézmény, pl. tejszövetkezet vagy egyéb értékesítő szövetkezet. Itt bátorodom megemlíteni, hogy a szövetkezetekre általában s azok kamatlábjára összeállításaink során ki kell terjeszkeznünk, mert a kisgazdák hitelviszonyaira vonatkozólag igen kevés egyéb adattal rendelkezünk.

A birtokviszonyoknak a magyar faj védelme szempontjából való tárgyalásánál adataink hiányosságát két irányban érezzük különösen: nincsenek folytatólagos rendszeres adataink a birtokváltozásoknak nemzetiségek szerint való megoszlásáról, s hiányzanak följegyzéseink a telekkönyvi birtoktestek megterhelhetőségéről is. Mindkettőnek eszméje sűrűn fel-felmerült, de a kivitellel járó rendkívüli, úgy szólván legyőzhetetlen nehézségek mindannyiszor újtát állották az ezekre vonatkozó adatgyűjtések megindításának. Legújabbban a mély tisztelettel alulirt hivatal oly irányú előterjesztést tett a kereskedelemügyi minister úr Ó Nagyméltóságához, hogy a birtokváltozások nemzetiségek szerint való megoszlására vonatkozó adatok, ha nem is az egész országról – a mi igen nagy költségbe kerülne – hanem legalább a nemzeti szempontból veszélyeztetett vidékekről gyűjtessenek. A mennyiben a kereskedelemügyi minister úr ezen előterjesztésemet elfogadni s a még ezen redukált adatgyűjtésnél is tetemes költségeket engedélyezni kegyeskedik, a nyelvhatárok védelmére irányuló akció az adatgyűjtés tanulságaiból értékes tájékoztatást nyerhet, azonban a dolog természete szerint csak néhány év múlva. A község ipari viszonyainak vizsgálatánál az általános foglalkozás-statisztikai adatok mérlegelésén kívül gyelmünket arra kellene irányítanunk, műveltetik-e az illető községben a háziipar valamely faja, melyik és mily mértékben, van-e nagyobb bánya-, kohó- vagy ipari vállalat a községben, munkásai hogyan oszlanak meg nemzetiség szerint, milyen igazgatás alatt áll az illető vállalat? (Gyakori eset ugyanis, hogy budapesti nagy és hazafias pénzintézetek kezében lévő vidéki iparvállalatoknak helyi vezetősége magyar munkások alkalmazása iránt közönyt nyel vagy éppen ellenszenvvel viseltetik; ha erre a körülményre az illető intézetek figyelme mérvadó helyről felhivatik, azok bizonyára megfelelő utasítással látnák el s más eljárásra bírnák gyárvezetőiket.)

Fontos adat végül a községek gazdasági viszonyainak megítélésénél az, hogy van-e kedvező közlekedésük, jó közútjuk, könnyen megközelíthető vasúti állásuk?

Az adózási viszonyokról nemzetiségek szerint részletezett adatokat a választási statisztikai összeírásból meríthetünk.

A község lakóinak kulturális viszonyaira igen jellemző adat az írni-olvasni tudók száma, a melyet a népszámlálás nyomán, a 20 évnél idősebb férfilakosokét pedig nemzetiségek szerint is részletezve a választási összeírásból ismerünk.

Rendelkezésünkre áll a tankötelesek száma és az iskolába járó gyermekeké nemzetiségek szerint; kimutathatjuk, hogy a községnek milyen iskolái vannak s hogy különösen a magyar gyermekek részére elég jó és megbízható iskola áll-e rendelkezésre?

A nyelvhatárok védelmére irányuló akciónak bizonyára egyik fontos és elsőrendű feladata lesz a nyelvhatáron lévő magyarság iskolaügyének javítása s e tekintetben a mély tisztelettel alulirt hivatal annál tanulságosabb és megbízhatóbb adatokat bocsáthat az akció rendelkezésére, mert a vallás- és közoktatásügyi minister úr Ó Nagyméltóságának megtisztelő megbízásából éppen most foglalkozik javaslatok készítésével az iránt, hogy a statisztikai hivatal tudomása és adatai szerint hol mutatkozik szükségesnek újabb állami iskolák felállítása. Ez a nagy munkálat az összes községek iskolázási viszonyainak tüzetes megfigyelése alapján készül s mintegy 20 vármegye – köztük a nyelvhatárvédelmi akció szempontjából elsősorban érdekes székely nyelvterület vármegyéinek legnagyobb részére – vonatkozólag már be is fejeztetett.

A kulturális viszonyok sorában figyelmet érdemel még a község lakóinak hitfelekezetek szerint való megoszlása, különösen pedig az, hogy a magyar hitfelekezetek hogyan vannak ellátva egyházi tekintetben, van-e helyben vagy közelben papjuk s a hol ugyanazt a vallást követi a magyar és nem magyar ajkú lakosság (pl. úgy a magyarok, mint az oláhok görög katolikusok, vagy pedig úgy a magyarok, mint a németek római katolikusok), nem háramlik-e ebből valami elnemzetlenítő veszély a magyarságra? [...]

Mint voltam bátor említeni, az összeállításban szereplő adatok mind a mély tisztelettel alulirt hivatal anyaggyűjteményéből meríthetők; itt-ott válik esetleg szükségessé, hogy a munkálat folya-

mán más források is igénybevétessenek, például a földművelésügyi minister úr Ó Nagyméltósága által tavaszonkint végre hajtani szokott haszonállat összeírás. De még jobb volna, ha az 1895. évben végrehajtott mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtés keretén belül foganatosított állatösszeírást ismételni lehetne, mert ez által sokkal megbízhatóbb adatokhoz jutnánk, mint a tavaszi összeírás után, a mely, az eddigi tapasztalatok szerint, mindig nagyon fogyatékos szokott lenni.

Számszerű adataink kiegészítéséül s a feltűnőbb jelenségek magyarázatául szükséges lehet esetleg a helyi hatóságoktól is bizonyos felvilágosításokat kérni: ez azonban éppen a feltűnés kikerülése végett nem történnék általános adatgyűjtés alakjában, hanem azok is incidenciális levelezés formájában s mindig szem előtt tartásával a munkát teljesen és szigorúan bizalmas jellegének.

Közvetlen érintkezésbe kellene azonkívül lépni a Magyar Földhitelezést, a Kisbirtokosok országos földhitelezése és a Központi hitelszövetkezet igazgatóságával, mint a melyeknek már jelenleg is sok becses tapasztalatuk s ha jól tudom, összegyűjtött adatuk is van, s mint a melyekre azonfelül a nemzeti akció munkájából igen tekintélyes rész vár.

C., Esetleges tanulságok és javaslatok.

A statisztikai hivatal megbízása a nyelvhatárvédelmi akció körül csupán a szükséges statisztikai adatok egybegyűjtésére terjed ki. Az adatok gyűjtése és összeállítása során azonban annyi tapasztalat, tanulság és észrevétel gyülemlik fel, a melyek csak az adatok összeállításával foglalkozóknak tárnak fel önként s mások előtt, a kik már a kész összeállításokat vizsgálják, esetleg rejtve maradhatnak, hogy a mély tisztelettel alulírt hivatal a cél érdekében állónak véli, ha megbízásának körét itt-ott némileg túllépve, ezeket a tapasztalatait és észrevételeit is előterjeszteni bátorodik s ott, a hol alkalmasnak látszik, az orvoslás módjaira vonatkozó tiszteletteljes javaslatait is hozzá fűzi az anyaggyűjteményhez.

S nemcsak a számszerű anyag összegyűjtése során nyílik alkalma a mély tisztelettel alulírt hivatalnak adatainak úgyszólván a lelkébe bepillantani, hanem az 1897. évi XXXV. t.sz.-ben adott felhatalmazással élve, a statisztikai adatszolgáltatásnak a helyszínén való felülvizsgálata közben is. A statisztikai hivatalnak most is sűrűn kell a vidékre kiküldetéseket foganatosítania; ezek egy részét irányíthatja úgy, hogy az adatszolgáltatás vizsgálata, mint bevallott főcél mellett ugy szólván magánbeszélgetések során tájékozódhassék egy-egy arra való, értelmes és nagy helyi ismerettel bíró vidéki útján egész nagy vidékek helyzetéről és statisztikai adatokba le nem szűrhető, de a helyi ismeret és helyi tapasztalat előtt nyilvánvaló bajairól.

Mint hogy e tudakozódások teljesen magánjellegűek lennének s egészen esetlegesnek tüntetnének fel, a valódi célra való minden utalás nélkül: a mély tisztelettel alulírt hivatal úgy véli, hogy megbízásának bizalmas jellege ellen ezen információ szerzésekkel semmit sem vétene; másfelől pedig úgy reméli, hogy ez úton feltűnés nélkül és könnyebben juthatna bizonyos tapasztalatokhoz, mintha azok más, hosszadalmasabb hivatalos úton, vagy egyéb módon szerzetnének be.

Ezért a mély tisztelettel alulírt hivatal – a mennyiben ezt Nagyméltóságod nem méltóztatik kifogásolni – igyekezni fog nemcsak pusztá számsorokat és száraz adatokat előterjeszteni, hanem a hol arra alkalma nyílik és a hol egyáltalán lesznek érdemleges észrevételei, ezekkel is beszámolni, hogy így a maga szerény hatáskörében is minden tőle telhető eszközzel előmozdithassa azt a nagy nemzeti célt, a melyet a magyar nyelvhatárok védelmére irányuló akció maga elé tűzött. [...]

Midőn ezekben a nyelvhatárookra vonatkozó tiszteletteljes előzetes jelentésemet Nagyméltóságod elé terjeszteném, mély tisztelettel bátorodom kérni kegyes elhatározását és nagybecsű felhatalmazását, hogy a munkálatokat a jelzett keretek közt mielőbb megindíthassam. Fogadja kérem Nagyméltóságod mély tiszteletem őszinte nyilvánítását.

Budapest, 1905. évi július hó 7-én

A levelet betűhű másolatban közöljük (a szerk.).

A tanulmány második részét ez évi 2. számunkban közöljük.